

*Эла Дзюкава,
Тацяна Кабржыцкая*

З КАГОРТЫ АПОСТАЛАЎ СЛАВЯНАЗНАЎСТВА І ФАЛЬКЛАРЫСТЫКІ : ВАРФАЛАМЕЙ КОПІТАР, ВУК КАРАДЖЫЧ

Існуе вобразнае выказванне, запазычанае з Бібліі: час збіраць камяні. У «Кнізе Ісуса Навіна» гаворыцца пра тое, што святары, ідучы кірункам, указаным Богам, выконваючы параду Госпада, збіралі і пакідалі на сваім шляху камяні. На пытанне, навошта такія дзеянні, Ісус адказаў: «чтобы были у вас (лежащим всегда) знамением; когда спросят вас в последующее время сыны ваши и скажут “к чему у вас эти камни?”, вы скажете им: “в память”[...]; таким образом камни сии будут (у вас) для сынов Израилевых памятником на век». «И другие двенадцать камней поставил Иисус среди Иордана на месте, где стояли ноги священников, несших ковчег завета Господня. Они там и до сего дня» [2, 207–208]. Размяшчэнне камянёў сведчыць пра шлях народу да самога сябе, да Зямлі Абетаванай. Сёння, у час глабалізацыйных працэсаў, мы, славяне, пачынаем усё больш пільна ўглядацца ў сваю гісторыю, вывучаць свае карані, пазнаваць сваё «я», імкнуцца да самаідэнтыфікацыі, каб не згубіцца на шырокіх абшарах сусвету.

«Навуковае славяназнаўства, – як пазначана ў выданні «Беларуская энцыклапедыя», – зарадзілася ў другой палове XVIII ст., як вучэнне і навука аформілася ў Чэхіі і Славакіі, дзе ля вытокаў стаялі І. Добраўскі, І. Юнгман, Я. Колар, Ф. Чэлакоўскі, Ф. Палацкі, П. Шафарык» [1, 501]. Далей аўтары артыкула А. Зінкевіч і Я. Трашчанок, высвятляючы храналогію праблемы, канкрэтызуючы прывязку вучоных да пэўных краін, называюць у Балгарыі Паісія Хілендарскага, у Сербіі – І. Раіча, В. Караджыча, у Славеніі – В. Копітара. У пачатку XIX ст. у заходнееўрапейскіх універсітэтах Вены, Берліна, Парыжа, Лейпцыга ўзніклі першыя кафедры славістыкі. З другой паловы XIX ст. агульнаеўрапейскім цэнтрам вывучэння славянскіх народаў стала Расія. Да распрацоўкі праблем славістыкі далучыліся вучоныя, звязаныя з этнакультурай народаў, што ўваходзілі ў яе склад, – зарадзілася русістыка, паланістыка, украіністыка, беларусістыка. Станаўленне славяназнаўства непарыўна звязана з увагай да фальклору, збіраннем і вывучэннем вуснай народнай творчасці славянскіх народаў.

Першае пачэснае месца сярод тых еўрапейцаў, што атрымалі славу адраджэнцаў славянства, належыць вучоным, якія былі ўраджэнцамі зямель, што ўваходзілі ў склад тагачаснай Аўстра-Венгерскай імперыі. Спынімся ў межах нашага даклада на асобах славенца Варфаламея Копітара і серба Вука Караджыча. Бо менавіта Копітар сваёй актыўнай працай па вывучэнні славянства спрыяў навуковым здзяйсненням многіх славурых вучоных, названых сярод першаадкрывальнікаў славянскай гістарыяграфіі і філалогіі як асобнай навуковай галіны. І ці не ў першую чаргу шчаслівым

прадаўжальнікам запачаткаванага Копітарам кірунку навуковай дзейнасці неабходна назваць Караджыча.

Варфаламей Копітар (славенскае імя Эрнэй, 1780-1844), сын вяскоўца-славенца, нарадзіўся ў 1780 г. у аўстрыйскім горадзе Крайне – так падае «Краткая литературная энциклопедия» [10, 720]. «Українська літературна енциклопедія» пазначае месцам нараджэння вучонага г. Рэпна [11, 562]. Адукацыю Копітар атрымліваў у Аўстра-Венгрыі і, зразумела, на нямецкай мове: у 1799 г. ён скончыў гімназію ў Любляне. Рана страціўшы бацькоў, Копітар змог працягваць навучанне толькі дзякуючы мецэнацкай падтрымцы славенца Жыгманта Цойса, у сям’і якога працаваў хатнім настаўнікам. Далейшы жыццёвы і працоўны шлях Копітара звязаны з Венай, сталіцай Аўстра-Венгрыі. Як студэнт у Венскім універсітэце ён вывучаў юрыдычныя і філалагічныя навукі. З 1810 г. Копітар на самастойнай працы: ён атрымлівае пасаду бібліятэкара, дырэктара прыдворнай бібліятэкі, працуе цэнзарам грэчаскіх, румынскіх, славянскіх кніг, даследуе гісторыю, культуру, мову славянскіх народаў. У тагачаснай Вене «не было друкаванага органа, з якім бы не супрацоўнічаў Копітар, венскія літаратурныя альманахі не толькі існавалі дзякуючы яго працы, але сталі трыбунай заходніх славян. Копітара залічваюць да заснавальнікаў Венскай акадэміі навук, паколькі ён належаў да тых 12 асобаў, якія ў 1837 г. звярнуліся да цэсара Фердынанда з мемарыялам пра адкрыццё такой установы» [4, 49–50]. Дзякуючы намаганням Копітара ў Вене была створана кафедра славістыкі, узначаліў якую вучань Копітара Франц Міклошыч. Аўтарытэтнасць Копітара-славіста вызначыла адразу яго першая навуковая праца «Граматыка славянскай мовы Крайны, Карынты, Штырыі», якая была выдадзена ў 1808 г. на нямецкай мове. У далейшым Копітар абараняў ідэю дэмакратызацыі літаратурнай мовы славянскіх народаў. Яго даследаванні стараславянскай мовы абапіралася на вывучэнні шырокага поля стараславянскіх тэкстаў.

Сярод знакамітых вучняў Копітара – сербскі вучоны **Вук Караджыч** (1787–1864). Караджыч нарадзіўся ў 1787 г. у сербскай вёсцы Тржыч. Адукацыю атрымаў самастойна, вучыўся пры манастыры, працаваў настаўнікам. У 1813 г. адбылося знаёмства Копітара і Караджыча. Пад ўздзеяннем Копітара Караджыч пачаў рабіць рэгулярныя запісы фальклору на тэрыторыях Сербіі, Чарнагорыі, Далмацыі, Харватыі, Ваяводзіны, вывучаў асаблівасці роднай мовы. З-пад яго пяра ўбачыла свет выданне «Граматыка сербскай мовы паводле гаворкі простага народу» (1814), здзейсненае Караджычам па падказцы Копітара. «Слоўнік сербскай мовы» (1818), укладзены Караджычам, меў дадатковыя тлумачэнні на лацінскай і нямецкай мовах, аўтарства якіх належыць Копітару.

Абодва вучоныя атрымалі ўсеславянскую вядомасць. Артыкулы пра Копітара як пра «аднаго з унікальных розумаў славянскіх, які сваімі зацікаўленнямі і сімпатыямі абдымалі ўсю Славяншчыну» (М. Таршаковец), з’яўляюцца ў многіх юбілейных выданнях, прысвечаных іншым знакамітым славістам. Так, матэрыял М. Таршакоўца «Копітар і Вук» змяшчае берлінскі навуковы зборнік, выдадзены ў 1908 г. у гонар 70-годдзя слаўтага

харвацкага славязнаўца вучонага-філолага Ватраслава Ягіча [15, 464-480]. Пра шырыню, разнастайнасць навуковых пошукаў Копітара сведчыць выказванне рускага філолага Н. М. Пятроўскага, які на пачатку XX ст. здзейсніў карпатлівую працу па вывучэнні навуковай дзейнасці знакамітага славенца. Копітар ахарактарызаваны ў Пятроўскага як «жывы і вельмі па сваёй натуры адкрыты чалавек, што меў надзвычай разнастайныя навуковыя зацікаўленні» з вучонымі ледзь на па ўсёй Еўропе [7, 237]. Што датычыць Вука Караджыча, то сярод доказаў прызнання яго навуковага аўтарытэта наступныя: у 1848 г. Караджыча абіраюць членам Венскай акадэміі навук, у 1851 г. ён становіцца замежным членам Пецярбургскай акадэміі навук. Абодва вучоныя скончылі сваё жыццё ў Вене. Адносна той пашаны, якой карысталіся гэтыя дзеячы, паказальным з'яўляецца наступны факт. Навуковая грамадскасць узняла пытанне перад аўстрыйскімі ўладамі пра дазвол на перанясенне славенцамі і сербамі праху Копітара і Караджыча з Вены ў іх родныя мясціны, што і было зроблена.

Ці справядліва характарызаваць як першых з кагорты навуковых славязнаўцаў Копітара і Караджыча, якія заявілі пра сябе як вучоныя на поўную моц на пачатку XIX ст.? Сапраўды, гісторыя падказвае імёны вартых увагі іх папярэднікаў. У прыватнасці, у гэтай сувязі можна прыгадаць дзейнасць харвата, ураджэнца Босніі Юрыя Гаспаравіча Крыжаніча (1617 ці 1618–1683). У час Крыжаніча выспявала ілірыйская ідэя: славяне Балкан разумеліся як адна ілірыйскай нацыя. Караджыч пад уплывам палітычных падзей – акупацыі паўднёвых славян Асманскай імперыяй – імкнуўся да яднання ўсіх славян у барацьбе з захопнікамі. Ён працаваў над напісаннем агульнаславянскай гісторыі, над стварэннем штучнай, адзінай агульнаславянскай мовы, якую ён называў «стародавнім і коренным, рускім іменем». Пры гэтым, як адзначае М. Булахаў, «всё-такі Крижаничу не удалось произвести реконструкцию «неиспорченного» позднейшими воздействиями старославянского языка» [3, 134]. На гэтай мове, пачынаючы з 1659 г., Крыжаніч пісаў свае працы, у прыватнасці на такой «усеславянскай мове» напісана яго галоўная праца «Палітыка».

Праграма Крыжаніча, як ужо адзначана, была выклікана жаданнем бачыць славян і ўсю Еўропу незалежнай ад турэцкага прыгону. Рускія славянафілы сярэдзіны XIX ст., у прыватнасці П. А. Бяссонаў, палічылі Крыжаніча сваім духоўным бацькам, заснавальнікам панславізму. Сёння нельга не прызнаць і ўтапічнасць, і памылковасць меркаванняў Крыжаніча, які настойліва абгрунтоўваў тэорыю этнічнай і моўнай агульнасці славян. Будучы стаўленікам Рыма, Крыжаніч, з аднаго боку, дзейнічаў як місіянер, выступаючы супраць праваслаўя, змагаўся за душы «схізматыкаў», аб'яднанне славян бачыў пад патранатам каталіцкай царквы. З другога, Крыжаніч, «аб'ядноўваючы» славян, па сутнасці пазбаўляў гэтыя народы іх гістарычнай перспектывы.

Пасля навучання ў Рымскай калегіі Св. Афанасія Крыжаніч на працягу 1642–1648 гг. быў прапаведнікам у родных мясцінах, затым два гады дзейнічаў на тэрыторыі Заходняй Украіны. Апынуўшыся ў Маскве ў 1661 г.,

Крыжаніч піша ліст расійскаму цару, у якім выказвае сваю гатоўнасць службыць на карысць Расійскай дзяржавы. Крыжаніч, які разумеў сваю родную харвацкую мову як «ілірыйскую», жадаў быць гісторыкам-летапісцам Расіі, прасіў дазволу ўзначаліць царскую бібліятэку, здзейсніць уласны славянскі пераклад Бібліі, стварыць уласную славянскую граматыку. Ідэя Крыжаніча «ўсеславянскай» нацыі абапіралася на яго веру ў тое, што рускі народ – найбольш магутны, найбольш праслаўлены народ у свеце. У плане палітычнай, эканамічнай, культурнай арганізацыі славян праграма Крыжаніча вырастала з наступных меркаванняў. Як патрыёт «усеславянства», ён лічыў, што ўсе славянскія народы паходзяць з Русі. Паратунак славянства ён бачыў у адміністрацыйнай гегемоніі Расіі над усімі славянамі. Палякі, паводле Крыжаніча, не здатныя былі кіраваць сваімі землямі. Крыжаніч быў перакананы, што польскі народ знаходзіцца на мяжы растварэння ў нямецкім асяроддзі. У лісце да цара Крыжаніч прапанаваў сваю дапамогу ва ўкраінскім пытанні, вырашэнне якога бачыў у падпарадкаванасці, поўным «прыяднанні» ўкраінцаў да Маскоўскай дзяржавы... Аднак сталася так, што з дзевятнаццаці гадоў пражывання ў Расіі Крыжаніч пятнаццаць знаходзіўся ў Сібіры, у высылцы. Тая «славянская ідэя агульнасці» з яе нівеліроўкай перспектывы самастойнага развіцця славянскіх моў і культур як суверэнных, за якую Крыжаніч паклаў сваё жыццё, не знайшла жаданай падтрымкі для яе рэалізацыі і ў далейшым, бо не мела будучыні.

Вяртаючыся да Копітара, адзначым, што погляды гэтага дзеяча на ніве славянства таксама не былі пазбаўлены памылак. Яго канцэпцыя славянскага паходжання стараславянскай мовы, вядомая як «панонская тэорыя» – калыска славян на Балканах, у Паноніі, на берагах Дуная! – выклікала доўгатрывалыя спрэчкі. У прыватнасці, сучаснік Копітара славіст І. Добраўскі пісаў яму, што рады ўзнікненню падобнага роду даследаванняў, аднак яго ўласныя высновы зусім іншыя: «Я прыходжу да абсалютна іншай думкі, – пісаў Добраўскі. – Усё даказвае мне, што славяне не з’яўляюцца дакамі, гетамі, фракійцамі, ілірыйцамі, панонцамі... Славяне – гэта славяне, найбольш блізкія да іх літоўцы» [14, 119]. Сярод наступных пакаленняў славістаў дыскусіі, як мы ведаем, працягваліся. У нечым паходжанне славян дыскусійным застаецца і сёння [гл.: 8]. Аналіз памылковасці «панонскай тэорыі» Копітара даецца ў вядомай працы «Славянские древности» чэшскага вучонага археолага-славіста канца XIX – пачатку XX ст. Любара Нідэрле [6]. Аглядную характарыстыку дзейнасці Копітара змяшчае праца «Русские и словенцы: научные связи конца XVIII – 1914 г.» сучаснага маскоўскага філолага І. В. Чуркінай [13]. Аднак навуковая аб’ектыўнасць патрабуе падкрэсліць тое, што Копітар на працягу ўсяго жыцця пашыраў сваё бачанне славянскага пытання, на што ці зусім, ці амаль зусім не звярнулі ўвагі названыя даследчыкі.

Нельга не прызнаць, што Копітар як афіцыйная асоба адчуваў на сабе дыктат палітычны, што панаваў у Аўстра-Венгерскай імперыі. Пасада цэнзара і меркаванні Копітара як вучонага абумоўлівалі пэўныя праявы

мімікрыі, «хамелеонскіх выкрутасаў» (М. Вазняк) у яго дзейнасці. У ацэнцы І. Чуркінай Копітар нават ахарактарызаваны як «славянскі Мефістофель» [13, 41]. І ўсё-такі Копітар прызнаецца як навуковец, як «моцны рухавік эпохі адраджэння», ён бачыцца даследчыкам сярод «вялікіх дзеячаў усеславянскага значэння», якія «скіроўвалі дзейнасць менш прыкметных працаўнікоў-адраджэнцаў» [7, III]. Зрэшты прыгадаем, што менавіта дзякуючы пасадзе цэнзара адбылося знаёмства Копітара з Вукам Караджычам. У Вене Караджыч апынуўся ў 1810 г., прыехаўшы туды ў надзеі паправіць слабае здароўе. Не маючы грошай для існавання, Караджыч спрабуе зарабляць супрацоўніцтвам з газетамі. Не надта добра валодаючы нямецкай мовай, Караджыч піша па-сербску. Яго допісы трапілі ў рукі цэнзара Копітара. Як вучонага Копітара вельмі ўзрадавала жывая, сакавітая мова пачаткоўца, тое, што Караджыч здолеў адмовіцца «ад мешаніны царкоўна-расійска-сербскай» [4, 50]. Украінскі літаратуразнаўца М. Таршаковец адкрыта заяўляе: «І сербы, і ўкраінцы павінны быць удзячныя за яго (Копітара) пазіцыю адносна іх літаратур, пад якія менавіта ў той час закладаліся першыя падваліны. Смела можна сказаць, што калі б месца Копітара заняў бы ў той час не такі выдатны славіст, а ў дадатак яшчэ і палкі прыхільнік літаратур у шчыра народнай мове і шчыра народнага характару, то сербскае літаратурнае адраджэнне пайшло б іншым шляхам, ці прынамсі – значна прыпазнілася» [9, 69].

Лічым, што вельмі вузкім з'яўляецца вызначэнне пазіцыі Копітара ў артыкуле Р. Цэйтліна, змешчаным у КЛЭ: «Па сваіх грамадска-палітычных поглядах Копітар быў прыхільнікам аўстраславізму» [10, 721]. Копітар, у адрозненні, скажам, ад Крыжаніча з яго канцэпцыяй русацэнтрызму, сапраўды арыентаваўся на ўласную дзяржаву, лічыў сябе прадстаўніком Аўстра-Венгрыі. Зрэшты, і гістарычныя варункі ў XIX ст. былі іншымі, чым у XVII ст., калі жыў Крыжаніч: у Еўропе выспявала атмасфера «вясны народаў». Копітар не застаўся ў баку ад пазнання тых народаў, што ўваходзілі ў склад яго дзяржавы. Так, варта звярнуць увагу на яго стаўленне да заходнеўкраінскага насельніцтва, да Галіччыны, што на той час з'яўлялася часткай Аўстра-Венгрыі. На пачатку свайго навуковага шляху Копітар «не адчуваў», «не бачыў» украінцаў. Аднак знаёмства з рознага роду публікацыямі ў венскім друку пра «галіцкіх русінаў» і культуру ўкраінцаў Расіі прыводзяць да прагрэсіўных зрухаў у поглядах Копітара. Даследчыкі адзначаюць, што менавіта настаўнік Копітара І. Добраўскі ў выдадзеным ім зборніку «Слованка» змясціў інфармацыю пра «Энеіду» І. Катлярэўскага [12]. Лічыцца, у прыватнасці, што на Копітара паўплывала яго знаёмства з паэмай «Энеіда» І. Катлярэўскага, творам, насычаным украінскім фальклорам, які прызнаны энцыклапедыяй украінскага народназнаўства. І варта адзначыць, што Копітар, праз некалькі гадоў пасля апублікавання ў 1808 г. сваёй першай працы «Граматыка славянскай мовы Крайны, Карынтыі, Штырыі», ужо задумваецца над статусам украінцаў. Вучоны не размяжоўвае галіцкіх украінцаў і расійскіх, «разумее іх як цэласнасць, а мову іх – як асобную ад польскай і маскоўскай» [4, 55]. Урэшце, пераемнік Копітара Ф. Міклошыч, публікуючы частку навуковай спадчыны свайго настаўніка,

меў падставы назваць сабраныя артыкулы як «Творы Варфаламея Копітара лінгвістычнага, этнаграфічнага і правапіснага зместу».

Яшчэ раз падкрэслім, што з дасягненняў Копітара карысталіся не толькі славенцы, але ўся Славяншчына, ці не ў першую чаргу – сербы, бо менавіта Копітар выхаваў для іх Караджыча. Паказальнай у плане маштабнасці навуковай дзейнасці Копітара і Караджыча з'яўляюцца іх дэмакратызм у разуменні праблем нарадазнаўчага характару. Дадаткова адзначым, што менавіта пад уплывам Копітара, пры яго спрыянні Караджыч выдаў у 1814 г. «Малы славянасербскі песеннік простага народу». У 1821 г. Караджыч друкуе «Сербскія народныя казкі». На працягу 1823–1833 гг. выйшлі ў свет падрыхтаваныя Караджычам чатыры тамы «Сербскіх народных песень», у 1836 г. быў надрукаваны ім зборнік «Сербскія народныя прыказкі». Публікацыі тэкстаў вучоны суправаджаў навуковымі каментарыямі, асобнымі тлумачэннямі. Даследаванні Караджыча і сёння маюць вялікую каштоўнасць для разумення этнаграфіі і гісторыі паўднёвых славян.

Копітар і Караджыч былі першапраходцамі і ў славяназнаўстве, і ў фалькларыстыцы. Караджыч імкнуўся пазнаць славянскія народы Расійскай імперыі. З гэтай мэтай Караджыч едзе ў Пецярбург, Маскву, сустракаецца з М. Карамзіным, В. Жукоўскім. Вучоны наведаў таксама Харкаў, Кіеў, пабываў у Львове і Чарнаўцах. Ужо ў сярэдзіне XIX ст. і рускія, і ўкраінскія вучоныя актыўна цікавяцца працамі Караджыча. Так, украінец Восіп Бадзянскі, знакаміты расійскі філолаг, гісторык, фалькларыст, пісьменнік і перакладчык, быў асабіста знаёмы з Караджычам. З дзеячам сербскага нацыянальнага адраджэння Бадзянскі пазнаёміўся ў Вене, дзе знаходзіўся ў навуковай камандзіроўцы як сакратар Маскоўскага таварыства расійскай гісторыі і старажытнасцей. У выніку захопленасці славістычнай працай Караджыча Бадзянскі і сам пачаў актыўна збіраць фальклорны рэпертуар роднай яму Левабярэжнай Украіны. Урэшце 8000 ўкраінскіх песень, запісаных ім самім, а таксама 2000 песень, запазычаных вучоным з фальклорнага збору беларуска-польскага даследчыка Зарыяна Даленгі-Хадакоўскага, паспрыялі шырыні гісторыка-філалагічных пошукаў і адкрыццяў Бадзянскага. У 1857 г. вучоны абараніў дысертацыю «Пра народную паэзію славянскіх плямён».

Праз Бадзянскага з навуковай і творчай дзейнасцю Караджыча пазнаёміўся і Тарас Шаўчэнка. Украінскі Кабзар высока цаніў патрыятычны кірунак мыслення Караджыча, неаднойчы згадваў Караджыча ў сваіх творах. У прыватнасці, па матывах сербскіх народных песень быў створаны верш Шаўчэнкі «Падражаніе сербскаму». Паказальна, што прагрэсіўнасць поглядаў Караджыча, як і Копітара, раскрываецца праз асэнсаванне ўкраінцаў, украінскай культуры. Дзякуючы Копітару і Караджычу, увага і павага да славянскага пытання актывізаваліся і ў навуковай, і творчай дзейнасці як іх сучаснікаў, так і наступных пакаленняў.

Высвятленне дзейнасці Копітара і Караджыча дапамагае спасцігнуць працэс узаемаўзбагачэння культур свету. Нямала пісалася пра гэтых дзеячаў

у XIX ст. і галицькімі ўкраїнцамі (В. Шчурат, І. Франко, І. Свянціцкі), і вучонымі Расіі. У сярэдзіне XX ст. абудзілася ўвага філолагаў да дзейнасці Вука Караджыча і ў Савецкім Саюзе [гл.: 5]. Так, на ўкраінскай мове убачылі свет каля 400 запісаў фальклорных твораў, здзейсненых Караджычам. У Маскве асобна былі выдадзены на рускай мове «Сербские народные песни и сказки из собрания Вука Стефановича Караджича» (1987). Варфаламея Копітара як «знакамітага славенскага філолага» згадвае беларускі вучоны М. Булахаў у сваёй вядомай трохтомнай працы «Востоочнославянские языковеды» [3, 63]. На IX Міжнародным з'ездзе славістаў (Кіеў, 1983) славенскі вучоны акадэмік Ёжэ Пагачнік абгрунтаваў неабходнасць такіх маштабных філалагічных праектаў, як «Копітар і славянства», «Копітар і свет».

Заслуга Варфаламея Копітара, Вука Караджыча не толькі ў іх непасрэдных славістычных, этнакультурных, фалькларыстычных даследаваннях, але ў тым прагнастычным духу павагі да народаў, якім натхняліся і натхняюцца іх паслядоўнікі.

ЛІТАРАТУРА

1. Беларуская энцыклапедыя. У 18 т. Мінск, 2002. – Т.14.
2. Библия: Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета. М., 1983.
3. Булахов, М. Г. Востоочнославянские языковеды: библиограф. словарь: в 3 т. / М. Г. Булахов. Минск, 1976. – Т. 1.
4. Канцедал, Л. Д. Українсько-словенські літературні взаємини кінця XIX – пачатку XX ст. / Л. Д. Канцедал. Київ, 2005.
5. Кирилук, Є. Вук Караджич і українська культура / Є. Кирилук. Київ, 1978.
6. Нидерле, Л. Славянские древности / Любар Нидерле. М., 2010.
7. Петровский, Н. Первые годы деятельности В. Копитара / Н. Петровский. Казань, 1906.
8. Прицак, О. Походження Русі: у 2 т. / Омелян Грицак. Київ, 2009.
9. Тершаковець, М. Нові Корітariana / М. Тершаковець // Записки наукового товариства ім. Тараса Шевченка. Львів, 1935. – Т. 155.
10. Цетлин, Р. Копитар Варфоломей / Р. Цетлин // Краткая литературная энциклопедия: в 9 т. М., 1966. – Т. 3.
11. Українська літературна енциклопедія: в 5 т. Київ, 1990. – Т. 2.
12. Чабаненко, В. Йозеф Добровський / В. Чабаненко // Мовознавство. – 1969. – №1.
13. Чуркина, И. В. Русские и словенцы: научные связи конца XVIII в. – 1914 г. / И. В. Чуркина. М., 1986.
14. Ягич, И. В. Письма Добровского и Копитара в повременном порядке / И. В. Ягич // Сб. отделения русского языка и словесности. СПб, 1885. – Т. 39.
15. Jagić Festschrift: Zbornik u Slavu Vatroslava Jagića. Berlin, 1908.